

Частина третя

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Розділ 10

Філософське розуміння суспільства

Надзвичайна складність, багатофакторність та високий динамізм соціальної реальності створюють для суспільствознавців значні труднощі відносно пізнання сутності суспільства та його законів. Англійський фізик і соціолог Джон Бернал зазначав: «Наука про суспільство – найскладніша з усіх наук. Суспільство зазнає впливу різноманітних чинників, воно надто рухливе, динамічне...»

Сьогодні досить часто лунають заклики відмовитися від пошуку законів розвитку суспільства й обмежитися лише описуванням фактів, зіставленням їх між собою. Проте суспільство не може бути зведене до простої суми чинників, навіть до їх взаємодії. Одні з них є визначальними, інші – похідними, одні – матеріальні, інші – ідеальні, одні вважаються об'єктивними, інші – суб'єктивними. Тому природно, що одне з найважливіших місць серед філософських проблем посідає проблема філософського усвідомлення суспільства. Аби розкрити його сутність із позиції соціально-філософського аналізу, необхідно послідовно відповісти на такі питання: що таке суспільство і які основні підходи до його розуміння; що являє собою суспільство як саморозвинена система; що включає структура соціуму і як здійснюється його розвиток?

Метою цього розділу і є пошук відповідей на ці питання.

§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства

Людське суспільство – одне з найскладніших із відомих науці явищ дійсності. Питання, чому виникає суспільство, за якими законами воно розвивається, чому на зміну одного суспільства приходять інші, хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «суспільство» – поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У вузькому розумінні він має такі три значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини – це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;

2) суспільство як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т. д.).

Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. Іншими словами, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство вивчають безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій аспект вивчення суспільства. Має такий аспект і філософія. Соціальна філософія при вивченні суспільства акцентує увагу на сутності і закономірностях розвитку суспільства, цілях, рушійних силах, змісті та спрямованості історичного процесу. Соціологію ж в основному цікавить соціальна структура суспільства, тобто спосіб організації і зв'язку елементів суспільства в єдиний організм. Історія вивчає розвиток матеріального і духовного життя суспільства в різні історичні періоди тощо.

Соціальна філософія під поняттям «суспільство» має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних на основі не спільності, а спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» ширше за поняття «спільність», тому не будь-яка спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття «народ» означає спільність людей, пов'язаних насамперед походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Під поняттям «нація» мають на увазі форму організації життя одного чи декількох близьких народів, пов'язаних державністю, економічними, політичними та духовними відносинами людей. Держава ж являє собою продукт історичного розвитку людського суспільства, форму організації життя народів і націй, засновану на праві і законі. Усі розглянуті поняття тісно пов'язані між собою і взаємно перетинаються.

Отже, коли виникло суспільство і що воно собою являє?

Установлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвіку. Воно має свою історію виникнення і розвитку. Першими відомими науці соціальними організаціями були первісні племена, потім рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу, створені людьми наприкінці IV тис. до н. е. в родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок про те, що перехід людства від общинної форми існування до суспільства відбувся понад 5 тисяч років тому.

Розвиток поглядів на суспільство в історії філософії. Існує безліч точок зору на суспільство і причини його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямів в історії філософської думки. Усі їх розглянути досить складно, однак при певному спрощенні їх можна об'єднати у декілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є *релігійно-міфологічна модель*, що виникла в античний період. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму даної моделі розглядалося в системі загального світового (Божого) порядку – космосу (Бога), що виступає джерелом і першоосновою всього суцього. Стихійна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей упевненість в існуванні долі, Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів та моральних норм – основна тема давніх міфів. Історики і філософи Античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси – релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то *теологічна концепція* зародилася в надрах схоластичної

філософії, філософії Середньовіччя. Антична філософія попри розбіжності у поглядах її представників на суспільство мала космологічний характер, оскільки тим цілим, в яке включалося все суще, у тому числі суспільство, була природа (космос). Середньовічне ж мислення було теоцентричним: реальністю, що визначає все суще, у тому числі в громадському житті, для нього була не природа, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку в ученні Аврелія Августина, а пізніше Фоми Аквінського. Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі вади суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлено Богом.

У Новий час поширилася *натуралістична концепція* громадського життя, представниками якої були Рене Декарт, Шарль Луї Монтеск'є, Джон Локк та ін., хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, Демокріт висловлював думку про те, що все громадське життя має природне походження, Аристотель же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

У чому ж сутність даного підходу? Натуралізм (від лат. *natura* – природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних та ін. Відповідно до цього принципу тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (географічна школа – Лев Мечников, Василь Ключевський та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (соціальний дарвінізм: Томас Мальтус, Людвіг Гумплович, Вільям Самнер; расово-антропологічна школа: Жозеф Артур де Гобіно та ін.), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (Олександр Чижевський, Лев Гумільов). Таким чином, натуралізм зводить вищі форми буття до нижчих, а людину – до рівня тільки природної істоти. Головний недолік цієї концепції полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, приниженні людської активності, запереченні людської волі.

На відміну від натуралістичної концепції *ідеалістична модель* ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Таке ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного чинника в людському бутті і відображається в принципі: «Ідеї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди *Гегеля*, який висловив низку геніальних здогадів про зако-

номірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак унаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважав Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і являють собою власне історичний процес.

Отже, якщо з погляду натуралізму розвитку суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого начала виконують світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної та ідеалістичної моделей намагалися розкрити творці *діалектико-матеріалістичної концепції* розвитку суспільства, німецькі філософи, соціологи Карл Маркс та Фрідріх Енгельс.

У чому полягає сутність соціальної концепції марксизму? З погляду марксизму, що ґрунтується на роботах Чарльза Дарвіна, Льюїса Моргана, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу при формуванні у предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, у силу вступає і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам, наприклад бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків тощо. Так поступово в процесі історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на рейки соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався у першу чергу в процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи в такий спосіб речовинно фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, зумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови, утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, що виникли на її основі, є головними матеріальними силами, які привели до появи і вдосконалення власне людської форми існування – суспільства.

Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширив сферу дії матеріалізму і поширив її на сферу

суспільних відносин. Цей підхід надалі став називатися матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову – базис, на якому формуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні і т. д.

Тепер декілька слів про сучасні підходи до суспільства. Усі сучасні соціально-філософські і соціологічні концепції людини та суспільства так чи інакше розглядають його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена німецьким соціологом, істориком та економістом Максом Вебером, має назву *теорія соціальної дії*. Головною ідеєю веберівської теорії та й усієї його соціології є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється в усіх сферах людських взаємовідносин. Згідно з цією теорією соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. У цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи природу суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальних дій людей. Слід додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». Виходячи з такого підходу, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідувальною, афектною чи коли орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна з відомих сучасних концепцій людини і суспільства – так звана *концепція методологічного індивідуалізму*, що склалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму та соціобіологізму, розглядає суспільство як продукт індивідуальної взаємодії¹. На думку Карла Поппера, сутність цієї концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій та думок окремих людей і як результат створених та охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космоприродно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космоприродно-товарно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в її об'єднаннях.

Цікаві новаторські ідеї в підході до суспільства містять й інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

¹ У науковій літературі до творців цієї концепції відносять Г. Зіммеля, К. Поппера, Дж. Уоткінса (він і запровадив цей термін) та ін.

§ 2. Сучасні концепції суспільного розвитку

Сучасний етап розвитку соціально організованої матерії насичено драматичними соціальними трансформаціями, які радикально змінили вигляд цивілізації. Людство в особі безлічі розвинених країн стрімко змінює свій соціальний образ. Відбувається перегляд наукових концепцій, що розширює межі нашого пізнання. Зростання динамізму соціальних процесів та їх еволюція, вихід передових країн у якісно нову цивілізацію вимагають пояснень, філософських узагальнень і нових світоглядних орієнтирів. Намагаючись осмислити ці масштабні зміни, науковці створили низку оригінальних концепцій, що відтворюють внутрішню логіку суспільного прогресу і визначають його найближчі перспективи.

Концепція постіндустріального суспільства. У цій концепції отримала своє втілення і розвиток наукова традиція, що сходить до соціальних ідей епохи Просвітництва, які пов'язували суспільний прогрес із послідовним поліпшенням умов матеріального життя людини. Синтез різних підходів до аналізу сучасного суспільства, який дав початок теорії постіндустріального суспільства, відносять до 60-х рр. ХХ ст. До цього періоду сформувалися найважливіші методологічні основи, що розглядають становлення нового соціального стану з позицій прогресу науки і освіти, досліджують якісну зміну місця і ролі знань та інформації в суспільному виробництві, ураховують зростання впливу професійних менеджерів та технократів.

Уперше поняття постіндустріального суспільства в широко визнаному тепер значенні – для позначення соціуму, в якому індустріальний сектор утрачає провідну роль унаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою стає наука, у 1959 р. застосував професор Гарвардського університету Деніел Белл, виступаючи на міжнародному соціологічному семінарі в Зальцбурзі.

Теорія постіндустріального суспільства сформувалася в результаті всебічного аналізу якісно нової ситуації, що склалася в 60-ті і 70-ті рр. ХХ ст. у розвинених індустріальних країнах. Саме на виявлення характерних рис народжуваного нового суспільства і було спрямовано зусилля основоположників цієї теорії (Даніел Белл, Збігнев Бжезинський, Елвін Тоффлер). Основу цих змін більшість дослідників убачали у під-

вищенні ролі науки і безпрецедентних технологічних зрушеннях. Переважна більшість науковців називали головними ознаками радикальне прискорення технічного прогресу, зниження ролі матеріального виробництва, що виражалося, зокрема, у зменшенні його частки в сукупному суспільному продукті, розвиток сектору послуг та інформації, зміну мотивів і характеру людської діяльності, появу нового типу виробництва ресурсів, істотну модифікацію всієї соціальної структури.

Одне з найбільш розгорнутих визначень постіндустріального суспільства дав Белл: *«Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень усе більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи».*

Постіндустріальне суспільство характеризується зрушенням від промислового виробництва до сфери послуг, що перш за все залежить від завершення індустріального етапу розвитку, і можливістю коригувати виробничі процеси зі зміною кон'юнктури ринку і купівельного попиту без особливих витрат на впровадження інновацій.

Белл сформулював основні ознаки такого суспільства: створення великої сфери «економіки послуг», різке збільшення прошарку кваліфікованих науково-технічних фахівців, центральна роль наукового знання як джерела нововведень і політичних рішень, можливість самопідтримання технологічного зростання, створення нової «інтелектуальної» техніки.

Розуміння того, що сучасне суспільство може і повинно розглядатися саме як постіндустріальне, зміцнюється в міру аналізування логіки розвитку цивілізації, якою вона представлена в рамках постіндустріальної теорії. За її прихильниками, в історії досить суворо простежуються три великі епохи, що утворюють тріаду «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство». Така періодизація соціального прогресу заснована на декількох критеріях, а постіндустріальне суспільство протиставляється індустріальному і доіндустріальному за трьома найважливішими параметрами.

1. Основним виробничим ресурсом у постіндустріальному суспільстві є інформація, в індустріальному – енергія, в доіндустріальному – первинні умови виробництва, сировина.

2. Тип виробничої діяльності розглядається в постіндустріальному суспільстві як послідовне оброблення на противагу виготовленню та видобутку на більш ранніх щаблях розвитку.

3. Характер базових технологій визначається у постіндустріальному суспільстві як наукоємний, в епоху індустріалізму – як капіталомісткий і в доіндустріальний період – як трудомісткий.

Саме ця схема дозволяє сформулювати положення про три спільноти, згідно з яким доіндустріальне суспільство базується на взаємодії людини з природою, індустріальне – на взаємодії людини з перетвореною нею природою, а постіндустріальне суспільство – на взаємодії між людьми.

Відзначаючи, що в межах зазначених трьох епох складаються і функціонують переважно природні, технологічні та соціальні за формою спільноти людей, постіндустріалісти звертають увагу і на характер особистісних взаємовідносин, типових для кожного з цих періодів. Так, у доіндустріальних суспільствах найважливішим аспектом соціального зв'язку була імітація дій інших людей, в індустріальному – засвоєння знань і можливостей минулих поколінь, у постіндустріальному ж суспільстві інтерперсональні взаємодії стають справді комплексними, що й визначає нові властивості всіх елементів соціальної структури.

Прихильники теорії постіндустріального суспільства не надають чіткого визначення окремих типів суспільства і не вказують їх хронологічних меж. Більш того, вони послідовно наголошують на еволюційності переходу від одного типу соціуму до іншого і наступності всіх трьох етапів соціальної еволюції. Новий тип суспільства не заміщує попередні форми, а головним чином співіснує з ними, посилюючи комплексність суспільства, ускладнюючи соціальну структуру та вносячи нові елементи в саму її природу. Тому переходи від одного суспільного стану до іншого не можуть мати революційного характеру і чіткої хронології.

Важливу роль у постіндустріальному суспільстві відіграють різні консультаційні центри, які оперують інформаційними потоками при організації процесу виробництва, сприяють збиранню і розподілу інформації суб'єктів виробництва, які здійснюють функції управління. Відмінною рисою постіндустріального суспільства є також виробни-

цтво продукції в суспільно необхідних пропорціях як наслідок маркетингових заходів.

Концепція інформаційного суспільства. Акцент, який було зроблено постіндустріалістами на технологічному прогресі і кодифікації теоретичного знання як визначальних чинниках формування нового суспільства, закономірно привів до становлення теорій, в яких саме ці чинники підкреслювалися ще більш явно і переходили в розряд єдино гідних уваги рис сучасного суспільства. Серед подібних теорій найбільш помітною стала концепція інформаційного суспільства. У подальшому Белл, Тоффлер, Бжезинський підтримали цю теорію.

Інформаційне суспільство формується в сучасній постіндустріальній фазі історичного розвитку цивілізації, характеризується всебічною інформатизацією та відображає вплив перш за все на систему управління, розвиток економіки та інформаційного виробництва.

Пік популярності цієї концепції прийшовся на початок 70-х рр. ХХ ст., коли багато соціологів погодилися з висновком про те, що в нових умовах «культура, психологія, соціальне життя та економіка формуються під впливом техніки та електроніки, особливо комп'ютерів і комунікацій, виробничий процес більше не є основним вирішальним чинником змін, що впливає на звичаї, соціальний лад і цінності суспільства».

Термін «інформаційне суспільство» ввели в науковий обіг на початку 60-х рр. ХХ ст. фактично одночасно у США і Японії Ф. Махлуп та Т. Умеао. Виникнення цього поняття тісно пов'язане з розвитком інформатики, кібернетики, інформаційної теорії управління, інформаційної теорії вартості, які в постіндустріальному світі визначають соціальні рамки інформаційного суспільства. Вартість людської діяльності та її продуктів визначається вже не тільки і не стільки витратами праці, скільки втіленою інформацією, що стає джерелом додаткової вартості.

Теорія інформаційного суспільства суттєво збагатила уявлення про сучасний етап суспільного прогресу, проте велика частина запропонованих в її рамках тез мала досить приватний характер. Найбільшим значенням володіє проведене її прихильниками аналізування ролі інформації в господарському розвитку західних країн. Його результатом стало тлумачення інформації як специфічного ресурсу, котрий не володіє більшістю характеристик, притаманних традиційним чинникам виробництва. Серед іншого було відзначено, що поширення інформа-

ції тотожне її самозростанню і це виключає застосування до цього феномену поняття рідкості, а її споживання не спричиняє її вичерпності як виробничого ресурсу, тому прихильники теорії інформаційного суспільства приходили до справедливої в цілому тези про те, що «в сучасній економіці рідкість ресурсів замінена на їх поширеність».

Отже, прибічники теорії інформаційного суспільства на відміну від постіндустріалістів звернулися до дослідження більш приватних проблем, і тому ця концепція навряд чи може претендувати на статус цілісної доктрини. Акцентуючи увагу на дуже поверхових рисах сучасного суспільства, вони повністю відмовляються від аналізу попередніх стадій соціальної еволюції, фактично протиставляючи інформаційне суспільство всім відомим формам господарської організації. Якщо, наприклад, Белл підкреслював спадкоємність постіндустріального суспільства відносно індустріального, то в теорії інформаційного суспільства протистояння цієї нової соціальної форми всім попереднім підкреслено набагато різкіше.

Однак концепція інформаційного суспільства в той же час може і повинна розглядатися як складова частина постіндустріальної теорії.

Таким чином, *інформаційне суспільство – це теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі*. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства мають стати інформація і знання.

Характерними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;
- зростання кількості людей, зайнятих у сфері інформаційних технологій, комунікацій і виробництва інформаційних продуктів та послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті;
- зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільних і господарських відносинах;
- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів та послуг.

Вважається, що в інформаційному суспільстві створення, поширення, використання, узагальнення та маніпулювання інформацією становлять значну частину економічної, політичної та культурної діяльності.

Економіка знань стає економічною копією цієї діяльності, оскільки добробут суспільства створюється через експлуатацію знань або розуміння сутності речей та процесів. Люди, які мають засоби і можливості для участі в такому суспільстві, одержують певні додаткові вигоди порівняно з тими, хто таких можливостей або засобів не має. Інформаційне суспільство вважається наступником індустріального суспільства.

Оскільки сучасні інформаційно-комунікаційні технології працюють з інформацією в дискретній, цифровій формі, то для позначення інформаційного суспільства часто використовується синонімічний термін «цифрове суспільство», а відмінність між членами в можливостях і засобах участі в такому суспільстві позначають як «цифровий розрив».

Концепція неопатримоніалізму. Теорії неопатримоніалізму виникають у західній соціально-філософській науці як відповідь на провал класичних теорій модернізації. У вітчизняній політичній науці ця проблематика розробляється лише небагатьма дослідниками.

Неопатримоніалізм (лат. *patrimonium* – вотчина) – термін, що характеризує особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому синтезовано елементи традиційного патримоніального панування.

Виникнення неопатримоніалізму зумовлене тим, що становлення політичних інститутів сучасної держави в багатьох суспільствах Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відбувається в рамках специфічного режимного «синтезу» традиційного і сучасного. Становлення неопатримоніального режиму є наслідком невдалої або фрагментарної модернізації.

Принципи функціонування неопатримоніальних систем такі.

1. Політичний центр відокремлений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ решті всіх груп і прошарків суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними.

2. Держава уявляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизовують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів.

3. Етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їх функціонування.

Принципова схема реалізації патримоніальних відносин здійснюється таким чином. Основний обсяг ресурсів, за які ведеться боротьба

в системі, контролюється державою. Ресурси розподіляються через вертикаль державної влади. Фактичний глава останньої є незалежним актором політичних і суспільних відносин, суб'єктом формування основних державних рішень. Він є персональним патроном, під якого вибудовується вся архітектура політичної системи. Основні соціальні групи, особливо бізнес-групи, у процесі конкурентної боротьби за ресурси орієнтуються саме на доступ до його персони. Сутність політичної боротьби полягає саме в такому доступі, а основна її форма – у демонстрації бізнес-групами своєї необхідності та лояльності персонально фактичному главі виконавчої вертикалі влади.

Політична система суспільства описується як складна піраміда різноманітних регіональних, галузевих та бізнесових патронатів, що поєднуються вертикаллю виконавчої влади через механізми клієнтальних відносин. Сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій та посад. Капітал нагромаджується шляхом позаекономічного, владного перерозподілу вже існуючої вартості та одержання рентоорієнтованими підприємцями доступу до політичних і адміністративних ресурсів через «політичні інвестиції» в основні центри прийняття державних рішень. Такий підхід дає можливість розглядати патронально-клієнтальні відносини у суспільстві як модель балансу раціонально обраних стратегій суб'єктів політичних відносин, притаманну різним політичним системам.

Концепція індивідуалізованого суспільства. Найбільш рельєфно представлена у працях польського соціолога Зігмунта Баумана, який говорить про те, що сучасне суспільство кардинально відрізняється від своїх попередніх форм людського існування. Це виражається перш за все у втраченій збалансованості між суспільним і приватним, яка була покликана підтримувати стійкість соціального порядку. Ситуація сучасного суспільства склалася таким чином, що воно не визнає за необхідність сам діалог між суспільним і приватним.

На думку Баумана, для індивідуалізованого суспільства характерними є три головні ознаки:

1) утрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;

2) зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед обличчям змін, що нею не контролюються;

3) прагнення людини, що виникає в таких умовах, відмовитися від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних резуль-

татів, що врешті-решт призводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального життя.

Як наслідок, суспільство початку ХХІ ст. характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого – усе більш явною фрагментарністю людського існування. Суперечність між цими процесами і становить основну проблему сучасного суспільства; сьогодні можна помітити, що, незважаючи на «індивідуалізацію» соціуму, у ньому перемагають саме тенденції до самодостатності господарських процесів, у той час як соціальне начало стає все менш значущим. Саме у цьому приховується основна причина того, що сучасне суспільство пронизується антигуманізмом, а сучасна людина стає все більш дезорганізованою, обмеженою та безпорадною.

Бауман говорить про втрату контролю над найважливішими соціальними явищами і процесами, що призводить до паралічу політичної волі, втрати віри в те, що саме колективними зусиллями можна досягти якогось результату. Другу фундаментальну якість життя сучасного індивідуалізованого суспільства він убачає у зниженні можливостей людини контролювати власну долю, зростанні невизначеності людського буття. При цьому Бауман підкреслює, що відворотні сили глобалізації нав'язують людям розуміння цієї невизначеності як блага, як кращого із можливих варіантів.

Третя найважливіша ознака життя сучасного суспільства, і на ній автор зупиняється дуже докладно, полягає в радикальному перегляді всієї системи цінностей. Головна роль тут належить відмові від досягнень людьми довгострокових цілей і завдань. Усі ці якості та обставини життя людей знаменують собою зміст поняття «індивідуалізоване суспільство». Бауман підкреслює, що існуючий нині різновид цього суспільства є вкрай суперечливим у першу чергу тому, що індивідуалізоване суспільство сформувалося зовсім не через прагнення окремих індивідів, а в результаті дії об'єктивних, навіть деперсоніфікованих, сил та тенденцій.

§ 3. Суспільство як система, що саморозвивається

Ідея про те, що суспільство являє собою систему, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальноновизнаною і не вимагає особливої аргументації. Отже, тут розглядатимуться такі проблеми: у чому

полягає специфіка соціальної системи стосовно інших систем об'єктивної реальності; яка структура соціальної системи; як виявляється саморозвиток суспільства; якими є закони розвитку суспільства.

У чому ж полягає відмінність соціальної системи від систем, що діють у природі? Ці відмінності полягають у тому, що:

1) суспільство на відміну від природи являє собою систему не тільки матеріальних, а й духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, яка має свідомість, діє відповідно до своїх бажань і прагне визначених цілей, що додає розвитку суспільства значний ступінь невизначеності, а отже, і непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як система в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами й утворюють певні автономні системи (державна, економіка, політика, право і т. д.);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють тільки в соціальному середовищі;

5) соціальна система являє собою узгодженість елементів і водночас їх неузгодженість, наявність гармонійних тенденцій і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство – це складна, суперечлива система, що розвиває себе сама.

Отже суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істотно відрізняється від інших, природних систем, як біологічних, так і фізичних. *Соціальна система являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, котрі утворюють цілісний соціальний організм.* Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток.

Як відомо, під системою (грец. *systema* – ціле, складене з частин; поєднання) розуміється сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, створюючих певну цілісність, єдність. Під «елементом» зазвичай розуміють найдрібнішу частинку системи. Зрозуміло, що частини системи є надзвичайно багатоманітними, різноякісними і мають ієрархічну структуру. Інакше кажучи, кожна система, як правило, має підсистеми, що теж складаються з певних частин.

Проблему системності суспільного життя розробляли О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокін та багато

інших філософів і соціологів XIX–XX ст. Саме системний підхід дозволяє плідно вивчати суспільство, бачити безліч його граней, висувати гіпотези, що емпірично перевіряються.

Істотною характеристикою суспільства як системи є його складність. Крім того, постійною тенденцією розвитку суспільства як системи є ускладнення, тобто зростання рівня складності внаслідок розвитку форм активності системи.

З позицій системного підходу, аналізуючи суспільство, необхідно, по-перше, розглянути цю систему як частину більш великої системи (тобто проаналізувати зовнішні зв'язки системи); по-друге, виявити підсистеми та елементи, з яких складається дана система, розглянути її внутрішню структуру.

Отож, суспільство є підсистемою, частиною дійсності. Уся дійсність може бути розглянута як система, характер розвитку якої визначається взаємодією двох підсистем – природної і соціальної, тобто природи і суспільства. Без урахування зовнішніх зв'язків – з біосферою і геосферою – суспільство існувати не може, воно приречене на самознищення. Виживання суспільства, його стійке і гідне існування в стратегічній перспективі можуть здійснитися лише при найуважнішому аналізі його зовнішніх зв'язків, залежності суспільства від природи.

У розвитку відносин суспільства і природи можна виділити три основних етапи:

– період первинної повної включеності суспільства в природу, його абсолютної залежності від природи;

– період самовизначення суспільства, який супроводжувався його відокремленням від природи, що особливо яскраво виявилось на Заході, де це відокремлення вилилося у споживче і навіть агресивне ставлення до природи. Це, у свою чергу, призвело до виникнення сучасного найгострішого конфлікту між природою і суспільством;

– наступаючий період відновлення порушених зв'язків між основними підсистемами, що створюють дійсність, – природою і суспільством, установлення відносин взаємодоповнюваності між природою і суспільством. Перехід до третього етапу лише намітився і вимагає напруження всіх сил суспільства, реорганізації всього його внутрішнього соціального життя.

Безумовно, зв'язок суспільства і природи є набагато складнішим, ніж просто зв'язок двох підсистем дійсності. Оскільки кінцевим елементом суспільства як системи є людина – представник біологічного

роду *Homo sapiens*, не слід забувати, що найважливішим системотворчим чинником виникнення та існування суспільства є саме біологічний чинник, отже, суспільство є складною біосоціальною системою.

Вид *Homo sapiens* належить до біологічних видів, що ведуть колективний спосіб життя. Сучасні дані генетики й етології (науки про колективну поведінку тварин) свідчать про те, що у біологічних видів, які ведуть колективний спосіб життя, існують природжені, генетично зумовлені потреби та інші здібності для задоволення своїх потреб. Це потреби у взаємодії із собі подібними, пристосування до собі подібних, потреби в координації і субординації серед собі подібних, потреби в кооперації і конкуренції, а також генетично зумовлений рівень інтелектуальних здібностей. Наприклад, є дослідження, які встановлюють, що розподіл індивідів у соціальній структурі США залежить від значення коефіцієнта інтелектуальності IQ, який значною мірою зумовлений природженими генетичними чинниками.

Отже, у суспільстві біологічні чинники діють разом із чинниками соціальними. Так, коефіцієнт інтелектуальності IQ, агресивна поведінка людей, кмітливість і схильність до ризику, деякі види злочинної поведінки, відтворення основних психологічних типів особистості в популяції людини приблизно на 60 % зумовлені генетичними чинниками і приблизно на 40 % – чинниками соціальними.

Основним механізмом функціонування суспільства є загальносистемний механізм зворотного зв'язку, згідно з яким існує вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, включаючи елементи, зв'язки, властивості та відносини. Іншими словами, суспільство є результатом взаємодії індивідів і справляє зворотний вплив на взаємодію індивідів. Очевидним прикладом цього механізму є юридичні норми, закріплені в законодавстві, які спочатку створюються членами суспільства, а потім справляють вплив на їх життєдіяльність і життєдіяльність наступних поколінь. На індивідуальному рівні механізм зворотного зв'язку виявляється у формуванні в індивіда суб'єктивного психологічного образу суспільства – уявлення про суспільство, яке залежить від функціонування суспільства і впливає на поведінку індивіда, що, у свою чергу, може привести до змін у функціонуванні суспільства (ухвалення державних рішень окремими індивідами, недодержання правових норм і т. п.).

Соціальна структура суспільства. Наступна проблема, поставлена нами, припускає розкриття структури соціальної системи. Що ж являє собою соціальна структура суспільства? *Соціальна структура*

суспільства – це форма організації суспільства, що склалася історично і становить певну форму стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей при впливі на нього різних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) взаємовідносини і зв'язки між людьми;
- 3) соціальні інститути;
- 4) діяльність.

Характеризуючи *суб'єкт суспільства* – перший елемент його структури, слід зазначити, що кожна людина суспільства включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або декілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як сім'я, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти і т. д. Утім залежно від мети дослідження соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальними (жителі міста, жителі села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); ставленням до власності (підприємці, наймані працівники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти і т. д.

Глибоко розкрити сутність суспільства дозволяє другий елемент його структури – суспільні відносини.

Суспільні відносини – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини являють свого роду цементуючий матеріал, що поєднує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим високорозвиненішим є суспільство.

Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини і т. д. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини і т. д. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також ураховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Третій елемент структури суспільства – соціальні інститути.

Соціальний інститут являє собою історично визначені форми організації і регулювання громадського життя.

За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії розглядаються як різноманітні організації, установи, що відповідають соціальній структурі суспільства; як сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціального поведіння і дії; як системи поведінки відповідно до цих норм.

Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і сім'ї та ін.

Діяльність становить четвертий елемент соціальної структури суспільства.

Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності зробили такі філософи, як І. Кант, Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку про те, що соціальна діяльність у всіх її різновидах являє собою той знаменник, до якого можна звести всю різноманітність форм громадського життя. До цієї думки, зокрема, дійшов Вебер, який убачав основу життя суспільства в соціальній дії, котру він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика по суті являє собою сукупність «взаємовідносин між людьми, що виконують свої обов'язки». Приблизно так уважав і Маркс. Він зробив висновок про те, що суспільство є «продуктом взаємодії людей».

Грунтуючись на цій традиції, сучасні соціальні філософи вбачають у соціальній дії субстанцію всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не вимагає доказування ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінних від тваринних форм соціальних форм буття.

У філософській літературі діяльність як соціально-філософська категорія застосовується для позначення того чи іншого вияву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального та ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру. Таким чином, *діяльність можна визначити як суто людську форму активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни його перетворення в інтересах людей.*

Зв'язки, обмін між суспільством і природою здійснюються через три основних канали – обмін речовиною, обмін інформацією та обмін енергією. Цей поділ є умовним, проте він дає змогу чітко виділити чотири підсистеми (або сфери) суспільства: економічну, духовну, політичну та соціальну. Характер розвитку суспільства визначається принципами співвідношення, взаємовпливу цих трьох підсистем.

Сфери (підсистеми) громадського життя. До основних сфер суспільного життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) та соціальна (у вузькому значенні цього слова), або гуманітарна, сфера, в якій здійснюється діяльність з обслуговування населення. Розглянемо особливості і функції кожної з цих сфер суспільного життя.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

У системі соціальної діяльності матеріальному виробництву належить провідна роль. Воно спрямоване насамперед на задоволення матеріальних потреб людей: потреб в їжі, одязі, житлі і т. д. Задоволення матеріальних потреб є основною умовою задоволення всіх інших потреб.

2. *Духовна сфера* – це сфера діяльності, де здійснюється духовне виробництво, у процесі якого створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові та художні цінності з метою задоволення духовних потреб людини. Ці цінності також матеріалізуються у фізичних речах, носіях цих духовних цінностей, у книгах, картинах, скульптурах і т. д. Та головне в цих предметах – нематеріальна, духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

Духовне виробництво є обов'язковою складовою виробництва в цілому, за його допомогою створюються умови для зростання людської духовності, без якої не може існувати людство.

3. *Політична (управлінська) сфера* – це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керуючих, політиків. Її специфічне завдання – підтримання зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності та суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер громадського життя. Без цього, як і без матеріального чи духовного виробництва, воно неможливе.

Структура управлінської діяльності містить: управління людьми із застосуванням різних способів, засобів, включаючи примус; управління речами (функція законодавства про власність, землю).

Управління здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і сім'ї. Ця діяльність відіграє величезну роль у розвитку суспільства, його долі, але її часто вражають численні хвороби: зловживання методами примушування, насильства, надмірне зростання чиновницького апарату. Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей. І саме через це ціна допущених помилок в управлінській сфері може бути особливо великою.

4. *Соціальна (гуманітарна) сфера* – забезпечує створення передумов для життя, активності людей. До неї належить діяльність лікаря, юриста, учителя, артиста, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди самі здатні до самолікування, самоосвіти, самі себе розважають. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини – настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за допомогою школи, вищих навчальних закладів, шляхом створення системи охорони здоров'я та правозахисту.

Такими є основні підсистеми, або сфери громадського життя, на основі яких виникає суспільна структура. Слід зазначити, що виділення цих підсистем є значною мірою умовним. Реально існуючі соціальні системи функціонують як єдине ціле.

Усі сфери соціального життя є взаємозалежними, тому їх необхідно розглядати тільки в єдності. Абсолютизація однієї зі сфер у суспільному житті призводить до деформування суспільства. У центрі кожної зі сфер, як і в суспільстві в цілому, перебуває людина, що поєднує всі сфери в єдину суспільну систему.

Суспільні закони та їх класифікація. Розвиток суспільства і функціонування його основних сфер відбуваються за певними законами. *Соціальний закон – це загальні, об'єктивні, необхідні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між процесами і явищами в різних сферах життя суспільства, що визначають його розвиток.* Соціальні закони реалізуються через свідому діяльність людей, однак це не означає, що люди в процесі своєї діяльності можуть створювати чи скасовувати їх. Люди можуть тільки змінювати умови дії законів. Існування соціального закону визначається тими об'єктивними умовами, в яких живуть люди. Оскільки ці умови в процесі людської життєдіяльності змінюються, то змінюються і закони суспільного розвитку: одні з них зникають, інші з'являються в зміненій формі. Отже, соціальні закони мають історичний характер, діють як тенденція, що виявляється лише за певних обставин і у певний проміжок часу.

Вивчення соціальних законів припускає і їх класифікацію. Закони суспільства класифікуються, як правило, за декількома критеріями.

За сферою дії: а) соціологічні закони – закони, що фіксують істотні зв'язки і відносини суспільства як єдиного цілого. Вирізняють такі соціологічні закони: закони структури, закони функціонування, закони розвитку; б) закони окремих сфер життя суспільства – економічні, політичні, соціальні і т. д.

За тимчасовою ознакою: а) загальноісторичні (загальні закони) – закони, які поширюються на весь історичний період і об'єднують в єдине ціле всі сфери суспільного життя; б) специфічні закони – закони суспільства, що поширюються на певні етапи розвитку.

За місцем у суспільному житті: а) основні – закони, що відіграють вирішальну роль у суспільному житті; б) неосновні – закони, які мають другорядне значення в суспільному розвитку.

§ 4. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили, або чинники розвитку суспільства, є рушійними; якими є основні форми, де відбувається соціальний розвиток; якою є динаміка розвитку суспільства?

Першим є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві.

У соціальній філософії під *рушійними силами розвитку суспільства розуміють істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток.*

Щодо вирішення цього питання серед філософів немає єдиної думки. Прихильники натуралістичних концепцій пов'язували розвиток суспільства зі зміною природних основ соціального життя, кліматичними, біологічними і навіть космічними чинниками (Шарль Луї Монтеск'є, Володимир Вернадський, Лев Гумільов). Послідовники марксистської соціологічної теорії і сучасні політологи та соціологи (Уолт Ростоу, Збігнев Бжезинський та ін.) визначальну роль у суспільному розвитку відводять матеріальному виробництву, прогресу техніки і технологій. Інші філософи пов'язували процес соціального розвитку зі змінами в культурному житті, системі духовних цінностей (Огюст Конт, Пітрим Сорокін та ін.).

Усі перелічені чинники, безумовно, впливають на розвиток суспільства. Причому економічні, духовні та природні чинники якнайтісніше переплетені і не можуть розглядатися незалежно один від одного.

Важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним або ж еволюційним шляхом і реалізується в суспільстві за допомогою реформ.

Революція – стрибкоподібний перехід суспільства і держави з одного якісного стану в інший, від одного суспільно-політичного ладу до іншого, а еволюція (у вузькому значенні цього слова) – процес безупинного, поступового нагромадження в суспільстві чи його підсистемах (економічній, політичній, соціальній і т. д.) кількісних змін. У суспільстві можуть відбуватися різні революції: у продуктивних силах, науці і техніці, свідомості і культурі. Якісні зміни в суспільних відносинах здійснюються в процесі соціальної революції. Соціальна революція є способом вирішення суперечностей, що назріли в суспільстві, і на відміну від еволюції являє собою стрибок, що приводить до виникнення нової якості – нових суспільних відносин. Відповідно до теорії марксизму соціальні революції є не тільки закономірним явищем у суспільному житті, а й бажаним, оскільки виконують роль «локомотивів історії».

Однак не всі філософи згодні з такою оцінкою. Наприклад, Арнольд Тойнбі вважав соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Такої самої точки зору додержувалися Микола Бердяєв і Володимир Соловйов, які стверджували, що

революція як форма соціальної дії є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і в усіх відношеннях поступається еволюційним формам розвитку.

Досвід розвитку людства, особливо Росії, переконливо доводить справедливість їхньої думки. Як правило, революційні перетворення в суспільстві неминуче призводять до періодів економічного безладдя, занепаду, погіршення матеріального становища значних груп населення. Крім того, вони супроводжуються стражданнями і загибеллю людей. Соціальні революції необхідні і морально виправдані тільки в тому разі, коли вони спрямовані проти тоталітарних і диктаторських режимів, усунення національного гніту і коли еволюційний шлях розвитку суспільства через якісь причини став неможливим.

Динаміка розвитку суспільства. Проблема динаміки розвитку суспільства і соціальних процесів, починаючи з Огюста Конта, знаходиться в центрі уваги більшості провідних філософів, соціологів. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, вивчає умови і закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем здійснив Толкотт Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтувався на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходив із того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо у певний момент унаслідок якихось чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (зростає вплив якоїсь групи, формується новий склад державних органів та ін.), відбувається зміна рівноваги. Соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють утрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в себе нові утворення, залишаючись у цілому незмінною.

Другим видом зміни, за Парсонсом, є зміна структури, яку він розумів як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини чи ззовні стає настільки вагомим, що вона нездатна відновити втрачену рівновагу. У цьому разі, аби зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших

структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми – економічна, політична, система цінностей і т. д. Отже, за Парсонсом, зміни соціальних систем можуть: 1) не приводити до структурних перетворень або 2) приводити до структурних перетворень.

Поява *концепції самоорганізації соціальних систем* дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-філософської думки. Зокрема, представники постмодерну вважають, що соціальна система в реальному історичному процесі приводить до впорядкованості структур соціального простору, балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації через перехідні стани суспільства, які характеризуються невпорядкованістю, розбалансуванням сфер їхньої взаємодії. Перш ніж дійти рівноваги, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів проходить структурну перебудову, обираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для соціальних систем, що трансформуються від тоталітаризму до іншої форми соціально-політичного буття, до яких належить і Україна.

Сучасний аналіз функціонування й розвитку суспільства базується на розробленому попередниками й уточненому сучасними дослідниками понятійному апараті. У соціальних дослідженнях широко використовуються такі категорії, як «соціальний процес», «функціонування суспільства», «соціальні зміни», «суспільний розвиток», «суспільний прогрес», «суспільний регрес», «фактори розвитку» тощо. Розглянемо коротко сутність і зміст цих категорій.

Соціальний процес – це єдина серія змін у соціальних системах, тобто у групах, інститутах та інших елементах цих систем, їх структурі. Можливими є різноманітні види соціальних процесів:

внутрішньоособистісні, наприклад, самоосвіти, самовиховання, самоудосконалення людини;

процеси, які відбуваються у взаємовідносинах людей, наприклад, їх розвиток від злагоди до конфлікту й назад;

зміни всередині соціальних спільнот і між ними;

процеси змін, які охоплюють соціальну структуру суспільства в цілому.

Можливими є й інші підходи до виділення соціальних процесів. Так, можливо виокремити конструктивні, інтегруючі (об'єднуючі) соціальні процеси, або ж навпаки, деструктивні, роз'єднуючі, породжуючи суперництво, конфліктні процеси.

Найпростішим соціальним процесом є функціонування суспільства, під яким зазвичай розуміють зміни, що відбуваються у ньому, які пов'язані з повсякденною діяльністю суб'єктів суспільства в рамках ustalених структур і відносин.

Під соціальною зміною розуміється початковий етап внутрішнього переродження у суспільстві або у його окремих частинах та їх властивостях, який має переважно кількісний характер¹.

Суспільний розвиток – це особливий різновид соціальних змін, які виникають тоді, коли поступові кількісні зміни у суспільстві призводять до глибоких якісних соціальних зрушень, що проявляється в ускладненні й диференціації елементів соціальних структур і відносин між ними.

Суспільний прогрес – один із різновидів суспільного розвитку. Він проявляється у підвищенні ступеня пристосованості й життєздатності соціальної системи в мінливих умовах її існування й функціонування і пов'язаний з процесом ускладнення системної організації суспільства.

Протилежним прогресу є категорія суспільний регрес – звуження можливостей соціальної системи у саморозвитку, спрощення й руйнування соціальної системи.

Суттєвим і актуальним у соціальній філософії є питання про фактори суспільного розвитку. Один із таких факторів пов'язаний з повсякденним процесом функціонування суспільства, з постійною діяльністю людей щодо задоволення своїх нагальних потреб у їжі, одязі, житлі тощо. І хоча цей повсякденний процес зовнішньо виглядає одноманітним, у ньому постійно відбувається удосконалення суб'єктів і форм їхньої діяльності. Під впливом цього протягом десятків і сотень років в результаті відбуваються глибокі зміни у структурі й організації суспільства.

Крім процесів повсякденного функціонування, у суспільному житті виявляються й більш серйозні, докорінні зміни, які торкаються основ життя суспільства. Вони відбуваються під впливом потужних реформаторських або революційних рухів, про що йшлося вище.

Крім того, говорячи про фактори суспільного розвитку, не можна оминати увагою й те, що весь соціум, як і кожна людина, є живими організмами, які входять до складу біосфери Землі. Люди, як і інші живі істоти, відчувають на собі вплив гравітаційних, електромагнітних

¹ Згадайте матеріал розділу 7.

полів, космічного випромінення, термодинамічних впливів, тонких енергій, які ще не до кінця вивчені.

Проблема органічної єдності людини й природи розглядалася філософами, починаючи із стародавніх часів, що знайшло відображення у поняттях Дао (Лао-цзи), Логос (Платон) та ін. Елементи такого світоглядно-філософського підходу можна відшукати у творчості мислителів практично кожного історичного етапу розвитку філософії. Розвиваючи таку традицію, вітчизняна соціальна філософія активно опрацьовує уявлення про соціальне життя як про явище, рушійними силами якого виступають також і природні фактори. Так, у вченні В. Вернадського про біосферу й ноосферу обґрунтовується матеріально-енергетична єдність живої й неживої матерії, продовжуючи й розвиваючи яке сьогодні висловлюються думки стосовно ритмів етногенезу, взаємозв'язку космічних ритмів з біологічними й соціальними процесами тощо. Тому, враховуючи напрацювання попередників, сучасна вітчизняна соціальна філософія вбачає своє завдання у тому, щоб дослідити не лише соціально-економічні, політичні й культурні, а й природні фактори, які так чи інакше стимулюють процеси змін і розвитку суспільства.

Таким чином, соціально-філософський аналіз суспільства як цілісної системи, що саморозвивається, включає в себе розгляд і його статички, і динаміки, або, інакше кажучи, і елементів соціальної структури (зокрема суб'єктів), і усієї різноманітності процесів, які безперервно відбуваються у суспільстві.

Висновки до розділу 10

1. Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво; у вузькому розумінні – це певний період історії людства.

2. Суспільство являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, які утворюють цілісний соціальний організм.

3. Як один із елементів об'єктивної дійсності суспільство підлягає всім загальним закономірностям її розвитку. Це з одного боку, а з другого – це особлива, специфічна частина дійсності, що характеризується, крім загальних закономірностей, своїми власними. Таким чином, і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку.

■ Контрольні запитання

1. Що розуміє під суспільством сучасна філософія?
2. Які є теоретичні моделі суспільства в соціальній філософії і в чому полягають відмінності між ними?
3. Якою є структура суспільства як соціальної системи?
4. Який зміст основних понять, що розкривають характер структури суспільства: елемент, відношення, суб'єкт, об'єкт та ін.?
5. У чому полягає відмінність між поняттями «діяльність», «праця», «виробництво»?
6. Назвіть основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
7. Розкрийте своєрідність основних сфер громадського життя.
8. Що слід розуміти під статикою суспільства і його динамікою?
9. Визначте такі основні поняття, що розкривають динаміку суспільства: процес, функціонування, зміна, розвиток та ін.